

Norsk – mindre språk, større muligheter

AF SARA KOCH OG MORTEN GAUSTAD

NORSK SPRÅK OG DEN POSTKOLONIALE SITUASJON

Norge er et land med en postkolonial historie, der kulturelle konflikter og spenninger som følger av denne historien åpner opp både for spennende muligheter og stagnasjon. En av konsekvensene av dette er en spesiell språksituasjon: Moderne norsk rommer to skriftspråk, bokmål og nynorsk. Bokmål ble til som et resultat av en gradvis fornorskning av det danske skriftspråket på 1800-tallet, nynorsk ble konstruert og utviklet som et nytt skriftspråk på midten av 1800-tallet. Mens bokmålet har sitt talemålsgrunnlag i de store byene og i Østlandsområdet, har nynorsken sitt i de forskjellige dialektene i en rekke bygder og landlige områder særlig på Vestlandet og i Telemark. Begge skriftspråkene har en uttalenorm eller regler for standard uttale, men det er i spenningen mellom de uformelle, ikke-standardiserte talemålene og de to skriftspråkenes forskjellige tilblivelseshistorier det produktive og politiske potensialet ligger.

Vi vil i det følgende beskrive det fruktbare potensialet og de farefylte problemer som ligger i denne særlige språksituasjonen. Disse tankene er inspirert av en bok skrevet av to franskmenn, Gilles Deleuze og Felix Guattari: *Kafka – for en mindre litteratur*. I den skisserer de en teori om den såkalte mindre litteraturen og det mindre språket utfra Kafkas arbeid med sitt pragertyske språk. Det er et språk som er preget av å være *detrterritorialisert*. Det vil si: fjernet fra sitt hjemland, sitt opprinnelige territorium, det tyske. Den mindre litteraturens og det mindre språkets kjennetegn er videre at den

individuelle utsigelsen viker for det kollektive uttrykket og at all språklig og litterær aktivitet her får en umiddelbar politisk betydning. Det store språket, Goethes tysk, har råd til å holde seg med en upolitisk kulturell sfære, mens det mindre må kjempe en politisk kamp i hvert ord. Pragertyskens situasjon er utvilsomt annerledes enn det norske språkets. Likevel mener vi at det er viktige innsikter å hente fra dette perspektivet – når vi vil skissere det sosiopolitiske potensialet som finnes i den norske språksituasjonen.

For å forstå den nåværende språksituasjonen i Norge må vi gå noen år tilbake i historien. I 1814 opphørte Norge å være en dansk koloni. I denne postkoloniale situasjonen oppstod spenninger og motsetninger som skulle vise seg å bli produktive. På den ene siden fantes det et ønske og et behov i den tidligere kolonien om å skape noe eget, en egen identitet, egne sosiale og kulturelle institusjoner, og framfor alt: et eget språk: Hva var poenget med å bli kvitt kolonierherrene hvis en likevel må fortsette å snakke deres språk og tenke deres tanker? Grunnlaget for en slik ny nasjonalkulturell identitet ble da søkt i de steder og lag i samfunnet som var minst påvirket av de gamle kolonierherrene, og i historien, i den nye nasjonens prekoloniale fortid. På den andre siden fantes den faktiske, konkrete situasjon: Den gamle kolonimaktens institusjoner var enerådende. Det nye språket, den nye kulturen fantes ikke ennå i noen funksjonsdyktig form.

Dette var situasjonen i Norge i 1814 og tiårene etter. Opp mot ønsket om eget språk og egen kultur stod det faktum at det eneste skriftspråket var dansk. Det gamle norske skriftspråket hadde dødd ut på slutten av 1300-tallet. Den kulturelle og politiske elite som begynte sitt virke, for eksempel i parlamentet og ved det nye universitetet, hadde alle studert i Danmark – og i skolene lærte barna fortsatt å skrive dansk.

I språkstridene som fulgte utover på 1800-tallet, utskilte det seg

da også to hovedlinjer som stammer fra denne postkoloniale spenningen. På den ene siden ble det arbeidet teoretisk og praktisk med å skape et nytt norsk skriftspråk som skulle bygge på de muntlige dialektene og det, prekoloniale, gammelnorske språket. På den andre siden ble det danske skriftspråket “fornorsket” slik at spesifikt norsk ord og uttrykk vant innpass og rettskrivningen ble endret mer og mer i samsvar med det norske talemålet.

I 1885 ble så det såkalte jamstillingsvedtaket (likestillingsvedtaket) gjort i Stortinget som sidestiller de to språkformene landsmål og riksmål (fra 1929: nynorsk og bokmål). Og dette er fortsatt situasjonen: Moderne norsk eksisterer i dag som et resultat av den postkoloniale spenningen: som et dobbeltspråk, både nynorsk og bokmål, ikke det ene eller det andre, men som et hele med en stadig vekselvirkning og et samspill mellom de to delene. Det er blant annet i denne situasjonen, dette historiske faktum, det norske språkets potensial ligger.

NYNORSK – DIALEKTENES SKRIFTLIGGJØRELSE

Det var Ivar Aasens arbeid som la grunnlaget for det nye norske skriftspråket. Det var Aasens overbevisning at de norske dialektene slik de taltes på hans tid, stod i et mer eller mindre ubrutt forhold til det gammelnorske språket fra middelalderen – og at disse dialektene utgjorde et eget, selvstendig språkssystem. De norske bøndene talte ikke et vanartet dansk, men et eget språk med en egen historie. Denne overbevisningen dannet utgangspunkt for det store empiriske arbeidet som Aasen utførte på en lang reise i årene 1842-46 der han innsamlet språklige data fra en rekke steder i Norge. Ut fra den teoretiske posisjonen og det empiriske materialet utarbeidet Aasen så landsmålet i grammatikker, ordbøker og tekstprøver.

Det nye norske skriftspråket ble altså til i et samspill mellom det folkelige talemålet og det gamle norske skriftspråket som modell.

Den nære forbindelsen mellom talemål (dialekter) og det nye skriftspråket hadde utvilsomt pedagogiske og demokratiske fordeler. De som talte dialekter som lå fjernt fra dansk kunne nå lettere tilegne seg et skriftspråk – de lærte å skrive sitt eget språk, ikke et fremmed språk. Dermed var det også mulig å bevare det muntlige språket med dets regionale variasjoner: En var ikke nødt til å oppgi sin egen dialekt for å tilegne seg et skriftspråk. Utvilsomt har landsmålet / nynorsken styrket dialektenes status og posisjon. Å bygge et skriftspråk på dialektene var i seg selv en voldsom statusheving i forhold til elitens nedvurdering av det folkelige talespråket.

Det store potensialet i nynorsken ligger etter vår mening imidlertid ikke her. I landsmålets program ligger det en fastholdelse av identiteten mellom språk og territorium både i forholdet mellom dialekt og bygd, som vi kunne kalle en primær territorialitet, og i forholdet mellom Norge og landsmålet, en sekundær territorialitet som skulle erstatte det deterritorialiserte danske språket. Men nynorsken har også, som skriftspråk basert på en rekke forskjellige dialekter (territoriale språk), utført en deterritorialisering. Nynorsk er ikke fastholdelse av én ren taleform, men skriftliggjørelse av en rekke til dels svært forskjellige dialekter. Nynorsken trekker biter og deler ut av de muntlige, regionale språkene og setter dem sammen til et skriftsystem som ikke fullstendig hører hjemme noe sted. Det skaper en distanse til det muntlige gjennom sin eksistens som skriftspråk og gjennom å bruke det utdødde gammelnorske språksystemet som referanse.

Nynorsken oppnår sin vitalitet gjennom å være knyttet til det foranderlige muntlige språket, det oppnår sin bevegelighet gjennom ikke å være knyttet til ett territorium og gjennom sin skriftliggjørelse av mange forskjellige territorielt begrensede språk. Forbindelsen til det gamle norske skriftspråket ses i dette perspektivet ikke som et ønske om identitet mellom fortid og nåtid, men som en for-

hindring av identiteten mellom nasjonen Norge og nynorsken. At det gamle skriftspråket er utdødd – og ikke har noen territorialitet i det hele tatt, er viktigere enn den ideologiske forbindelsen til gullalderen på 1200-tallet. I vårt perspektiv bryter nynorsken slik med den identitetstanken som ligger til grunn for en mer konservativ oppfatning av nynorsk spesielt og språk generell, noe vi vil vende tilbake til senere.

BOKMÅL – DET DANSKE I DET NORSKE

Bokmålet / riksmålet har en annen for- og tilblivelseshistorie og andre muligheter. Det som i dag kalles bokmål, er resultatet av en langvarig prosess som kalles fornorskningsslinjen. Denne linjen er ikke karakterisert ved den type nybrotsarbeid som Aasen stod for. Tvertimot var det en langvarig prosess som involverte flere deltakere. En av dem var Knud Knudsen. Hans tanker om forholdet mellom tale og skrift har i stor grad blitt gjennomført med dagens bokmål som resultat. Men hans linje i språkstriden ble påbegynt og videreført av en rekke forfattere og akademikere. I en linje fra Henrik Wergeland til Bjørnson og Ibsen og Asbjørnsen og Moes *Norske Folkeeventyr*, som utover 1800-tallet kom i en rekke språklig reviderte utgaver og ble folkelesning, ble fornorskningsslinjen satt ut i livet uten noe teoretisk-empirisk arbeid som grunnlag.

Knud Knudsens viktigste prinsipp i arbeidet med språket var “ortofonien”, dvs at skriftspråket skulle rette seg etter talespråket. Dels skulle dette forenkle skriveopplæringen, dels skulle modellen for det nye norske skriftspråket være norsk talespråk, ikke dansk skriftspråk, altså både et pedagogisk-demokratisk og et nasjonalt siktemål. Spørsmålet med hensyn til ortofoniprinsippet er alltid: Hvilket og hvis talespråk skal skriftspråket rettes etter? For Knudsen var svaret “den dannede dagligtale”, dvs det språk som ble snakket av de borgerlige klasser i de store byene – ikke bygdenes mange dia-

lekter eller den framvoksende arbeiderklassens talespråk, men den klassens språk som besatt størst dannelse og representerte størst grad av allmennhet. I motsetning til dialektene var ikke “den dannede dagligtale” knyttet til noe bestemt sted, ifølge denne tanken, bare den universelle borgerlighetens virkeområde.

Det skal påpekes at dette talespråket var et svært skriftpreget talespråk – preget av det danske skriftspråket – og at det norske borgerskapet tross sine allmenne pretensjoner ikke var uten stedstilknytning. Likevel vil vi påstå at bokmål / riksmål utspringer fra en konstellasjon ikke ulik, men historisk og sosialt forskjellig fra nynorsk / landsmål. Riksmål som skriftspråk dannes i et samspill mellom et talemål (de dannede klassers dagligtale) og et skriftspråk uten muntlig bruk, det danske. Bokmålet har sitt potensial i spenningen mellom et muntlig språk og et deterritorialisert skriftspråk.

De nordmenn som utover på 1800-tallet og senere skrev et stadig mer fornorsket dansk, skrev et deterritorialisert dansk. De tok det danske språket de hadde lært i skolen og ved studieopphold i København, det danske kolonospråket, og forandret det, tok for eksempel med seg en omstendelig og hypotaktisk syntaks og sprenget innord som budeie, fjøsnisse, fjell osv.

På 1900-tallet ble språklige standarder mer og mer et offentlig anliggende. Det gjennomførtes en rekke reformer i begge språkformene. Til langt etter andre verdenskrig var intensjonen fra det offentliges side (i politikken: sosialdemokratene og partiet Venstre) en tilnærming mellom de to formene som skulle resultere i en forening. Denne linjen ble etterhvert oppgitt, og det faktiske resultatet av reformene har blitt store valgmuligheter innenfor begge språkene. I en reform forsøkte en å forene de to ytterpunktene for stavemåte av bestemt form entall av substantivet ‘sol’: riksmål: ‘solen’ og landsmål: ‘soli’, i den felles valgfrie formen: ‘sola’. Tanken var at alle etterhvert skulle velge fellesformen, men siden denne formen ikke

ble gjort obligatorisk, fikk en istedet, og har fortsatt, fire forskjellige alternativer (to i bokmål og to i nynorsk).

Det er altså to hovedvarianter innenfor norsk skriftspråk, bokmål og nynorsk, men på grunn av historien og reformene, finnes det en rekke andre varianter: riksmål, moderat bokmål, radikalt bokmål, samnorsk, radikalt nynorsk, moderat nynorsk, konservativt nynorsk. Dette er alle varianter det er mulig å skrive gjennomført og konsekvent, men: Det er også mulig, når en ikke er underlagt offentlig kontroll av lærere og andre byråkrater, å velge fritt blant alle formene.

IDYLL ELLER STAGNASJON?

Det ligger et problem innebygd i den norske språksituasjonen. Problemet består i at dialektene idylliseres ved at verdier som kontinuitet og opprinnelse vektlegges for sterkt. Både dansker og ivrige dialektforkjempere i Norge tegner ofte et bilde av Norge som et land der folk har mulighet til å holde fast ved den dialekten de lærte som barn og som de har arvet fra sine forfedre. Det er mulig at dialektene har bedre vilkår i Norge enn i Danmark. Men idyllen som ofte tegnes er med på å fastlåse det potensialet som finnes i det norske språket, et potensial for en politisk og sosialt virksom språkbruk. Den positive valoriseringen av dialektenes mangfold og kontinuitet bygger på en tanke om identitet – mellom språk og territorium, mellom språk og individ og mellom fortid og nåtid som vi finner problematisk.

I selve dialektbegrepet ligger det en identifisering mellom språk og territorium, en *territorialisering*: et (tale-)språk hører til i et bestemt geografisk område. Et problem ligger her i at identifiseringen trekkes for langt. Det finnes ikke noen *naturgitt* forbindelse mellom språk og landskap: Forholdet mellom språk og territorium er bestemt av makt, ikke natur. Forestillingen om det naturgitte er

imidlertid et viktig middel i maktkampen om territoriet. Det som finnes, er forbindelsen mellom et folks territorium og en gitt språklig standard slik denne blir skapt historisk og politisk. Det tradisjonelle dialektbegrepet står i fare for å naturalisere forbindelsen mellom sted og språk, og er ikke åpent for at det finnes en rekke språklige variasjoner innenfor dialektområdets grenser.

Et annet problem ligger i identifiseringen mellom fortid og nåtid. Dialektene slik de finnes i fagbøkernes registre og kartframstillinger, er fortidens dialekter, forfedrenes dialekter. Men det muntlige språket er alltid i utvikling. Å fastholde en dialekt i sin opprinnelige form som modell og forbilde fører til at dagens språkbruk må klassifiseres som avvik fra normen. Det er ikke bedre at den naturlige språkbruken tvinges inn under fortidens standard enn riksstandarden. Det er åpenbart at forbindelsen mellom språk og identitet, individets språklige identitet, er sterk. Men hvis denne forutsetter en idyllisering av opprinnelse og kontinuitet, skaper denne tanken større problemer enn muligheter i et samfunn preget av mobilitet og forandring. Dagens språkbrukere, som ofte flytter fra hjemstedet, må i sine livsløp forholde seg til en rekke språklige situasjoner, språkspill, der bevegelse og åpenhet er egenskaper som vil tjene den enkelte språkbruker. Da er det ikke sikkert at idealet bør være å holde fast ved det opprinnelige talespråkets former. Opprinnelsens og kontinuitetens idyllisering kan kanskje styrke gamle tradisjoner, men virker samtidig ekskluderende overfor dem som ikke deler den samme opprinnelse.

POLITIKK ELLER STAGNASJON?

Men hvis man ikke stagnerer i en idyllisering av dialektene kan den dobbelte språksituasjonen være fruktbar. Konsekvensene av den dobbelte språksituasjon er, for det første, at det ikke finnes noen egentlig standard verken i tale eller skrift (bare i visse situasjoner og

med visse holdninger). For det andre og som en konsekvens av det første: Å skrive norsk er ingen uskyldig affære. Enhver setning innehar valgmuligheter med klare politiske og sosiale implikasjoner. Å skrive norsk er uunngåelig en politisk handling. Det finnes ingen sikre soner. Valgmulighetene gjør det mulig å si noe på ordplan som man på for eksempel dansk må opp på et høyere semantisk plan for å utsi.

Potensialet ligger ikke bare i at enhver kan velge den formen som ligger tettest opp mot talemålet, men at alle former er tilgjengelige for alle. Det gamle mottoet "Skriv som du taler" kan jo nettopp styrke det territoriale båndet. Poenget med valgmulighetene er muligheten for å unngå den retterritorialiserende riksstandarden: ett land – ett folk – ett språk. Et viktig poeng med det norske dobbeltspråket er at vi får modellen: ett land – ett folk – to språk¹ og ikke som i mange flerkulturelle samfunn: ett land – to / flere folk og tilsvarende antall språk. Eksistensen av de to språkene skaper ikke bare spenning mellom dem, men som antydnet ovenfor spenning i det enkelte språk. Og siden det ikke finnes en egentlig skriftspråklig riksstandard, gir dette det muntlige språket større rom for variasjon.

Historien, den postkoloniale situasjonen i 1814 og senere, har skapt gode betingelser for det norske språket, både for variasjon og mangfold i det muntlige språket og for et sosiopolitisk potensial for skriftspråket. Men det må understrekes at det er snakk om et potensial. For begge de to skriftspråksformene og talespråket finnes det farer for at det positive potensialet går tapt. Muligheten for å unngå eller omgå disse farene ligger, som tidligere nevnt, i den fleksible og dynamiske karakteren til det norske språket og at potensialet tas i bruk.

Bokmål er i dag det dominerende skriftspråket slik det har vært det siden 1800-tallet. Det er det som, nesten utelukkende, benyttes i media, i populærkulturen og reklamebransjen. Bokmålet står der-

med i fare for å tilpasses en kommersiell mainstream og forflates, forenkles og markedstilpasses. Samtidig har bokmålet bevart sin gamle tilknytning til det offentlige maktspråket. I juridisk, akademisk og annen administrativ språkbruk er det vanlig med et omstendelig, upersonlig, avstandsskapende konservativt bokmål. Et ekstremt eksempel på denne forbindelsen er bestemmelsen om at alle nye paragrafer i Grunnloven skal forfattes på samme språk som den opprinnelige, dvs på 1814-dansk. Bokmålet er den autoritære maktens språk. Men dette maktspråket er fastlåst. Det spiller ikke på de muligheter som ligger i dobbeltspråket og ønsker heller ikke å gjøre det: Høsten 2000 søkte Oslo kommune Undervisningsdepartementet om et unntak fra bestemmelsene om norskundervisning i Videregående skole (gymnas) som sier at alle elevene skal lære både bokmål og nynorsk som hovedmål og sidemål (avgjørelsen om hva som skal være hovedmål foretas på kommuneplan). I Oslo ville politikerne at elevene skulle slippe sidemålsfaget, nynorsk, for å få bedre tid til å lære hovedmålet, bokmål. I Aftenposten kritiserte nynorskforfatteren Kjartan Fløgstad dette forslaget ved å skrive en ironisk kronikk der han foreslo å stryke Sør-Amerika fra kartet slik at geografiundervisning skulle forenkles for elevene; de skulle nå bare behøve å konsentrere seg om det "egentlige" Amerika, USA. Da avgangsklassene våren 2001 ved norskeksamen fikk i oppgave å analysere Fløgstads tekst var strykprosenten på nærmere 40 prosent. Elevene hadde ikke forstått verken ironien eller at teksten ikke dreide seg om geografi.

Nynorsken har på sin side alltid vært knyttet til opposisjonelle kulturer, det som historikerne kaller "motkulturer" lokalisert utenfor hovedstaden og den etablerte kulturen. Gjennom å være praktisk talt utelukket fra den kommersielle underholdnings- og informasjonsindustrien og den tradisjonelle hovedstadseliten har nynorsken mulighet til å fungere i det norske fra et mindre og kritisk per-

spektiv. Det har den også tradisjonelt gjort. Særlig innenfor skjønnlitteraturen og essayistikken har nynorsk hatt en sterk tradisjon som langt har overgått dens posisjon i befolkningen ellers. En norsk litteraturhistorie uten nynorskforfatterne er ikke en halv sannhet, det er en meningsløshet. Gjennom nynorsk litteraturen har en vesentlig del av norsk kultur og historie blitt holdt levende som de generelle sosiale og økonomiske forholdene ellers ville ha marginalisert og visket fra hukommelsen. Nynorsk har aldri vært et autoritært maktspråk, det utspringer ikke fra maktens sentrum, men fra bygdene og fra en romantisk forestilling om det prekoloniale. Men gjennom litteraturen har nynorsken likevel funnet en vei til makten, en mindre vei. Det mindre språket, den mindre litteraturen er alltid knyttet til det kollektive (nynorsken og det folkelige talemålet) men aldri direkte til makten. Forestillingen om en individuell utsigelse forsvinner til fordel for det kollektive som kommer til uttrykk i språket.

Hvis det er fra sin perifere posisjon uten tilknytning til de negative sidene ved praktisk språkbruk at nynorsken har sitt potensial, er det samtidig her den største faren ligger. Nynorsk står i fare for å bli en museumsgjenstand som ikke er knyttet til levende bruk i det hele tatt. Nynorsken kan ikke overleve bare i bøkene som et kunstspråk. Det må også utvikles gjennom kontakten med talespråket og gjennom ikke-litterær bruk. Og om det er mangel på dette som er årsaken, er usikkert, men det er et faktum at av hele den store generasjonen av nye forfattere på 90-tallet, som i media gjerne får en popstjerneaktig omtale, finnes det ingen som skriver på nynorsk.

Det norske språkets positive potensial skyldes dets sammensatte historiske natur. Skriftspråket finnes i to former som hver for seg er knyttet til talespråket og til historiske språklige praksiser. Farene ligger i at nynorsken enten forsvinner helt, som Oslopolitikerne vil, eller reduseres til et estetisert kunstspråk. Uansett vil dette ramme

det norske språket som helhet. Uten en levende nynorsk forsvinner det samspillet mellom de to skriftspråkene som er nødvendig for at et forflatet bokmål ikke skal bli en riksstandard som i allianse med den autoritære makten underlegger seg det folkelige levende språket og kveler det kritiske potensialet som ligger i det mindre og det forskjelligartete. Å skrive norsk er uunngåelig en politisk handling, men vi må passe på at politikernes handlinger ikke utvisker dette potensialet. Forhåpentlig vil det bli like vanskelig å fjerne dobbeltspråkligheten som å fjerne Sør-Amerika fra kartet.

1) DET FINNES EGENTLIG TRE SPRÅK OG TO FOLK I NORGE, MEN SAMISK HAR INGEN INNFLYTELSE PÅ FORHOLDET MELLOM BOKMÅL OG NYNORSK.

MORTEN GAUSTAD F. 1971, NORSKLEKTOR VED SYDDANSK UNIVERSITET. CAND. PHILOL. I LITTERATURVITENSKAP FRA UNIVERSITETET I OSLO.

SARA KOCH F. 1974, STUD. MAG. I LITTERATURVITENSKAP VED KØBENHAVNS UNIVERSITET.